

БЕЛАРУСКАЯ НАВУКОВА-ТЭХНІЧНАЯ ЛЕКСІКА XX СТ.

Навукова-тэхнічная лексіка неаднойчы з'яўлялася прадметам апісання: на працягу мінулага стагоддзя ўкладзена і выдадзена 12 лексікаграфічных даведнікаў, прысвечаных тлумачэнню тэрмінаў па розных галінах тэхнікі: агра-тэхніка (1 слоўнік), біятэхніка (1), вылічальная тэхніка (1), заатэхніка (1), санітарная тэхніка (1), тэхніка (3), тэхнічная графіка (1), фізіка-тэхнічныя навукі (1), электратэхніка (1), таму «шмат у чым не маюць падстаў нараканні на нераспрацаванасць тэрміналогіі на беларускай мове, якія нярэдка гучаць з вуснаў тых, хто адмаўляе ў праве на жыццё беларускамоўнай навуцы і беларускамоўнаму навучанню, у тым ліку і ў ВНУ» [2, с. 3]. Азнямленне з бібліяграфіяй тэрміналагічных слоўнікаў упэўнівае ў тым, што ў тэхнічнай тэрміналогіі маецца грунтоўная аснова для далейшай працы па яе ўдаскаленню і стандартызацыі. Уздым дзейнасці па стварэнні даведнікаў прыпаў на 90-я гады XX ст. У значнай ступені база тэхнічных лексікаграфічных матэрыялаў сфарміравана за кошт даволі аб'ёмных выданняў, у якіх падрыхтаваны грунтоўныя падборкі тэрмінаў з рускай мовы, або радзей — з кароткімі тлумачэннямі.

Для асэнсавання гістарычнага руху тэндэнцый па ўпарадкаванні беларускай тэхнічнай лексікі зробім панарамны агляд лексічных змен у шырокім кантэксце беларускай практычнай лексікаграфіі. Паколькі да пачатку XX ст. задача фарміравання і кадыфікацыі беларускай тэрміналогіі не ставілася, калі не лічыць слоўнікі-даведнікі для чытання старабеларускіх юрыдычных актаў, якія, аднак, мелі спецыяльную і абмежаваную функцыю, зыходным можна лічыць «Сямімоўны слоўнік» (1918), у якім здзейснены першыя спробы стварэння, апрацоўкі і кадыфікацыі тэрмінаў сучаснай беларускай мовы. Для аб'ектыўнага аналізу залучаны найперш тэрміналагічныя і нарматыўныя руска-беларускія слоўнікі, «паколькі яны ў перакладной частцы даюць найбольш поўнае ў рамках беларускай лексікаграфіі ўяўленне пра лексічную норму і яе змены на працягу ўсёй гісторыі новай беларускай літаратурнай мовы» [1, с. 34]. Лексічны матэрыял гэтых перакладных даведнікаў не заўсёды вызначаны якой-небудзь сістэмай у падачы тэрмінаў розных галін ведаў. Разам з тым практыка іх стварэння садзейнічала развіццю беларускай спецыяльнай лексікі, а ў даведніках адлюстраваны спробы намінацыі і дэфініцыі слоў і спалучэнняў намінатыўна-тэрміналагічнага характару. Тэрміналагічная сітуацыя пэўнага часу, безумоўна, знайшла адлюстраванне і ў агульных слоўніках.

Паколькі ажыццяўляліся неаднаразовыя спробы апрацоўкі і ўдасканалення навукова-тэхнічнай тэрміналогіі, то на старонках шматлікіх слоўнікаў знайшлі адлюстраванне розныя падыходы да фарміравання адпаведнай галіны ведаў. Пры гэтым для часткі паняццяў выпрацоўка лексічных эквівалентаў працягваецца. Фарміраванне навукова-тэхнічнай лексікі ажыццяўлялася найперш за кошт розных у лексіка-семантычных і генетычных

адносінах слоў з шэрагу наяўных агульнаўжывальных, якім надавалася спецыяльнае значэнне. Частка з такіх прапаноў захавалася без змен і ўвайшла ў склад сучаснай беларускай тэрміналогіі, напр.: *вось, долата, дрот, медзь, пара, печ, трохфазны ток, прыкаваць* і інш.

Некаторыя лексемы ўсталяваліся ў навуковай мове, змяніўшы сваё фанетычна-марфалагічнае аблічча, параўн.: у слоўніках пачатку стагоддзя сустракаем: *absužki, hatun, chinina*, але ў сучасных даведніках пашырэнне атрымоўваюць адпаведна словы *абцугі, галын і хінін*.

Аказалася ўдалай і нават зрабілася агульнапрынятай у сучасных слоўніках і спроба ўпарадкавання адпаведнага лексічнага пласта за кошт інтэрнацыяналізмаў, якія пад уплывам словаўтваральнай сістэмы беларускай мовы часам адрозніваюцца ад сваіх эквівалентаў мовы-крыніцы, напр.: *балон, кокс, фосфар, электрычны, электрычнасць, помпа, пампаваць, прапелер, элемент*.

Хоць у слоўнікавай практыцы значнае распаўсюджанне набыла лексема *кісларод*, разам з тым у слоўніках 20-х гадоў ХХ ст. для перадачы паняцця падаюцца і словы *кіслатвор, тлён*. У якасці асноўнага тэрміна замацавалася *малаток*, але ў слоўніку братаў Гарэцкіх знаходзім *клявец*, а ў сярэдзіне стагоддзя эквівалентам прапануецца *молат*. Працягвае ўжывацца ў сучасных даведніках тэрмін *прышрубавачь*, аднак у слоўніках першай паловы ХХ стагоддзя разам з *прышрубовывачь* сустракае *прывінчачь, прыкручачь*. Паралельна з тэрмінам *серка* ў слоўніках залучаецца і лексема *сера*. На працягу ўсяго стагоддзя пры абазначэнні аднаго паняцця стала канкуруюць лексемы *срэбра і серабро*.

Частка створаных на ўласнай моўнай глебе неалагізмаў, прапанаваных у слоўнікавых крыніцах пачатку ХХ ст. не былі прыняты моўнай практыкай у далейшым, а таму, пачынаючы з 30-х гадоў для абазначэння паняццяў узніклі новыя словы, параўн.: замест *паташ* замацавалася *калі*, замест *свідэр, сьвердзел* у сярэдзіне стагоддзя выкарыстоўваецца *свідар*, а ў канцы стагоддзя канкуруюць намінацыі *свердзел, свярдзёлак і бур*; лексема *шпунт* з цягам часу замяняецца на *затычка*, а з сярэдзіны стагоддзя замацоўваецца лексема *ўтулка*.

Другая частка сваямоўных неалагізмаў у сярэдзіне стагоддзя была выцеснена і былі ўведзены прамыя запазычанні з рускай мовы, што, верагодна, з'яўлялася вынікам палітыкі, накіраванай на «зліццё моў», параўн.: замест *кутае жалеза* атрымала пашырэнне *коўкае жалеза*, замест *муць — вопадзь, мута, фуз, асадак*, а ў 90-я гады ХХ ст. залучаюцца лексемы *ападак і вопадзь*; замест *свядзельная вышка — буравая вышка*; замест *дротна-канатная чыгунка — канатная дарога*. Магчыма, з-за недасканалай перадачы паняцця не знайшлі свайго пацвярджэння ў далейшым такія неалагізмы, як *аднафазны ток* (у далейшым пашырылася *пастаянны ток, просты ток і сталы ток*); *наварот* (у далейшым пашырылася *вярчэнне і кручэнне*; з сярэдзіны ХХ стагоддзя прапануецца *кручэнне, варочанне, вярчэнне*, а ў 90-я гады ўжываецца і *аварот*); *стачыць* (у якасці асноўнага тэрміна ўкаранілася *прыварыць*, хоць у 20-я ёсць і *прылітоўваць*).

Некаторыя прапанаваныя аўтарамі слоўнікаў 20-х гадоў XX ст. намінацыі сённа перайшлі ў разрад дыялектнай лексікі, напр.: замест *цісненне* і *шворан* замацавалася ў тэхнічнай тэрміналогіі адпаведна *ціск* і *болт*.

Узмацненне тэндэнцыі да замены састаўных найменняў адным словам прывяло да таго, што ўжо ў першыя дзесяцігоддзі XX ст. выйшлі з навуковага ўжытку такія намінацыі, як *дзірка для шпунта* (на пачатку стагоддзя усталёўваецца *адтуліна*, *дзюра*, *дзірка*, *дзіра*, *жарало* і *атворына*, *шчалуга*, *шчалужына* ў слоўніку Ластоўскага, а ў канцы стагоддзя знаходзім *адтуліна для ўтулкі*), *электрычны завод* (у сярэдзіне стагоддзя сустракаем слова *электроўня*, але агульнапрынятай зрабілася лексема *электрастанцыя*).

Навукова-тэхнічнай тэрміналогіі на працягу XX ст. уласціва шырокая сінанімічнасць. Адным з нямногіх захаваных ў навуковай мове сінанімічны рад *дыстыляцыя*, *перагонка*. Гэтыя лексемны ў радзе слоўнікаў прапануюцца або як сінонімы, або падаюцца ў розных слоўнікавых артыкулах для перадачы аднаго паняцця.

Нярэдка спецыяльнае значэнне надаецца тым агульнаўжывальным найменням, што былі даволі пашыраны на значнай беларускай тэрыторыі. Такія лексемны арыентуюць на адно і тое ж паняцце, дакладна перадаюць яго змест і пры гэтым утвараюць своеасаблівыя варыянтныя рады. З цягам часу адзін з прапанаваных эквівалентаў укараняецца ў тэрміналагічнай сістэме адпаведнай галіны ведаў, параўн.: з раду *бракаваць*, *выключаць* замацоўваецца слова *бракаваць*; з раду *каваць*, *куць* — *каваць*; з раду *паравы кацёл*, *паравік* — *кацёл паравы*; з раду *расшпільваць*, *расшпуроўваць* — *расшпуроўваць*; з раду *такарня*, *такарны варштат* — *такарны станок*, *варштат*; з раду *шурфаваць*, *разведываць* руду — *разведваць*; з раду *заткнуць*, *зашпунтаваць* — *затыкаць*.

Недаўгавечнымі аказаліся тыя сінанімічныя рады, у склад якіх уваходзіў інтэрнацыянальны адпаведнік, што і ўкараніўся, напр.: у радзе *мембрана*, *перапонка* перавагу атрымала лексема *мембрана*.

Такім чынам, упарадкаванне спецыяльнай лексікі навукова-тэхнічнай галіны ведаў адбывалася найперш у выніку кантактаў і ўзаемаўплыву новага і старога фонду навуковай лексікі, мясцовых і іншамоўных сродкаў. У адпаведнасці з агульнымі тэндэнцыямі развіцця беларускай мовы і працэсамі ўнармавання і фарміравання функцыянальных стыляў навукова-тэхнічнай лексіцы ўласцівы значныя якасныя змены.

ЛІТАРАТУРА

1. Літвіноўская, А.Г. Вукава традыцыя і беларуская лексічная норма // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. — 1995. — № 1. — С. 34.
2. Цыхун, Г. Беларуская тэрміналогія ў тэрміналагічных слоўніках (1918–1998) // Беларуская тэрміналогія. Вып. 1.: Тэрміналагічныя слоўнікі (асобныя выданні). — Мінск, 2000. — С. 3.